

BEYNƏLXALQ MÜBAHİSƏLƏRİN NİZAMA SALINMASININ DİNC VASİTƏLƏRİ

PLAN:

- 1. Beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə nizama salınmasının anlayışı, mənbələri və sistemi.**
- 2. Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının diplomatik vasitələri.**
- 3. Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının məhkəmə vasitələri.**

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995;
2. Azərbaycan Respublikasının «Polis haqqında» Qanunu, Bakı, 1999;
3. İnsan hüquqları və polis, Bakı, 2002;
4. **H.H.Hüseynov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000;
5. **İ.Balayev.** Beynəlxalq hüquq. Ümumi hissə. Bakı, 2000;
6. **R. Məmmədov.** Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002;
7. **Ə.İ.Əsgərov** «Beynəlxalq hüquq». Bakı, 1979.
8. Q.V. İqnatenko «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
9. Ö.M. Kolosov «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
10. İ.İ. Lukaşuk «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
11. Q.İ. Tunkin «Mejdunarodnoe pravo». Uçebnik. M. 1994.
12. P.N. Birökov. «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 2001.
13. Kurs mejdunarodnoqo prava. V 7t.-M. 1989-1993.
14. İ.İ. Lukaşuk «Normi mejdunarodnoqo prava» M. 1997.
15. Ö.Ə. Baskin. «İstoriə mejdunarodnoqo prava» M. 1990.

GİRİŞ

Beynəlxalq mübahisə anlayışı adətən dövlətlər arasında qarşılıqlı iddialarını bildirmək üçün istifadə olunur. Ölkələr arasında yaranmış mübahisələr onların özləri tərəfindən mövcud vəziyyət sferasında həll olunur. Beynəlxalq mübahisənin əsası kimi iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji və hərbi məsələlər durur. ən ümumi halda beynəlxalq mübahisə beynəlxalq hüququn 2 və daha çox subyekti arasında yaranan spesifik beynəlxalq hüquqi münasibətlər qismində nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq mübahisə eyni zamanda bu münasibətlər çərçivəsində mövcud olan ziddiyyətləri əks etdirir.

1. Beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə nizama salınmasının anlayışı, mənbələri və sistemi.

Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll edilməsi beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri arasında mərkəzi yer tutur. Bu prinsip dövlətlər arasında istənilən xarakterli mübahisələrin müstəsna olaraq dinc üsullarla həll olunmasını nəzərdə tutur. Beynəlxalq mübahisələrin əsasında iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji, hərbi, beynəlxalq-hüquqi xarakterli bir sıra faktorlar durur. Ən ümumi halda beynəlxalq mübahisə beynəlxalq hüququn iki və ya daha çox subyekt arasında yaranan spəfik beynəlxalq-hüquqi münasibətlər qismində nəzərdən keçirilə bilər. Beynəlxalq mübahisə eyni zamanda bu münasibətlər çərçivəsində mövcud olan ziddiyyətləri özündə əks etdirir.

Beynəlxalq mübahisələrin yarandığı andan və onun inkişafı və mövcudluğu bütün dövrü ərzində beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli qüvvədə olmalıdır.

BMT-nin Nizamnaməsində deyilir: “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri beynəlxalq sülhün, əminamanlığın və ədaləti təhlükəyə məruz qaymamaq üçün öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə həll edirlər”.

İlk dəfə beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrinin siyahısı əz əksini 1899-cu il və 1907-ci il Haaqa konfranslarında «Beynəlxalq münaqişələrin dinc tənzimlənməsi haqqında» Konvensiyalarda tapmışdır. Hər iki konvensiyanın 1-ci maddəsində aşağıdakı müddəa vardır: “Razılığa gələn ölkələr imkan daxilində dövlətlərarası münasibətlərdə zordan istifadənin qarşısının almaq məqsədilə beynəlxalq narazılıqların dinc həllinin təmin etmək üçün bütün səylərdən istifadə etməyə razılaşırlar”. Bu konvensiyaların “xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik haqqında” bölməsində yerləşdirilmiş 2-ci maddəsində deyilir: “Razılığa gələn ölkələr mühüm narazılıq və ya toqquşma halında silaha əl atmazdan öncə mümkün qədər bir və ya bir necə dost ölkənin xeyirxah xidmət və vasitəçiliyinə razılaşırlar”.

Millətlər Liqasının statusuna da mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsinin bəzi tərkib elementləri vardı. Millətlər Liqasının Statusuna (12-çi, 13-çü, 15-çi və 17-çi maddələr) görə “pozulmaga səbəb ola biləcək” mübahisələrin tənzimlənməsi üçün dinc

vasitələrdən istifadə etmək məcburidir. 12-ci maddəyə görə mübahisə edən tərəflər razılaşırlar ki “münsiflər məhkəməsinin qərarını yaxud şüranın yekdilliklə qəbul olunmuş qətnaməsini yerinə yetirən Liqa üzvü əleyhinə zor işlətməni qadagan edirdi”.

Liqa Məclisi 1924-cü ildə beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həlli haqqında protokol qəbul etsədə o qüvvəyə minmədi. 1927-ci ildə isə Məclis yekdinliklə Təcavüzkar müharibələr haqqında Bəyənnamə qəbul etdi. Burada deyilir ki “dövlətlər arasında yaranan hər hansı mübahisənin həlli üçün bütün dinc vasitələrdən istifadə olunmalıdır”.

Millətlər Liqasının Statusunda məhdud çərçivədə təsbit beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsi bu günki anlamda, yəni hec bir qeyd-şərtsiz və imperativ formada ilk dəfə olaraq “Müharibədən imtina haqqında» 1928-ci il Paris müqaviləsində (Brian-Kelloq Paktında) öz əksini tapmışdır. Paktın II maddəsində birbaşa göstərilirdi ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələri, onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər

Lakin yalnız BMT-nin yaranması, onun Nizamnaməsinin qəbul edilməsi beynəlxalq hüquqda mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsi prinsipinin təstiq olunmasına gətirib çıxartdı və o hamılıqla tanınan hamı üçün məcburi prinsipə cevrildi. BMT-nin Nizamnaməsi dövlətlər üzərinə öz dinc vasitələrlə həll etmək öhdəliyi qoyur və beynəlxalq münasibətlərdə zor işlətməklə hədələməni və onun işlədilməsi qadagan edir.

Mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsini düzgün başa düşülməsi üçün onun normativ müzmununu təşkil edən anlayışların müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. BMT Nizamnaməsində və bir çox digər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə “mübahisə” və “şərait” anlayışları tətbiq olunur.

Narazılıqları həll edərkən tərəflər özlərinin secdikləri istənilən prosedurdan və vasitələrdən istifadə edə bilər. Beynəlxalq mübahisələr dövlətlərin suveren bərabərliyi əsasında və onların həlli vasitələrini azad seçmə prinsipinə uyğun həll olur.

Lakin BMT-nin Nizamnaməsinə görə istənilən beynəlxalq mübahisə beynəlxalq hüquq və ədalət prinsipləri əsasında tənzimlənməlidir. Beynəlxalq

mübahisələri ədalət əsasında həll etmək tələbinə görə hüquqda boşluqlar olduqda və mübahisə edən tərəflərin tanıdıqları konkret müqavilə və ya adət normaları olmadıqda onlar öz narazılıqlarını ədalət prinsipləri əsasında həll edə bilirlər.

Bəzi ölkələrin Beynəlxalq məhkəmənin icbari yurisdiksiyasını təsbit etmək cəhdi digər dövlətin kəskin müqavimətinə rast gəlir. Bu dövlətlər məhkəmənin yurisdiksiyasını fakultativ yurisdiksiya hesab edirlər və bu mövqə Məhkəmə statusunun 36-cı maddəsinə tam uyğundur. Belə ki bu müddəyə görə dövlətlər beynəlxalq məhkəmənin yeni yurisdiksiyasını onlar üçün məcburi olduğu barədə məlumat verə bilirlər. Dövlətlərin əksəriyyəti indiyə qədər Məhkəmənin yurisdiksiyasının icbarilyini tanımayıb.

Beynəlxalq mübahisələrin dinç yolla həll edilməsinin məzmununu aşağıdakılar təşkil edir:

1. Dövlətlər öz mübahisələrini, onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız və yalnız dinç vasitələrlə həll etməlidirlər. Beynəlxalq hüququn tələb etdiyi budur ki, əgər dövlət öz mübahisəsini nizamlamaq qərarına gəlibsə, bunu yalnız dinç yolla etməlidir.

2. Dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinç vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər. Lakin dövlətlər qabaqçadan konkret beynəlxalq müqavilədə hər hansı nizamlama vasitəsinə razılaşa bilirlər. **Məsələn**, Dəniz hüququ üzrə 1982-çi il BMT Konvensiyasında mübahisələrin nizamlanmasının dörd məcburi proseduru nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlardan hər birini iştirakçı dövlət Konvensiyanı imzalayarkən və ya ratifikasiya edərkən yazılı bəyanat vasitəsilə seçə bilər: 1) dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq tribunal; 2) BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi; 3) Konvensiyaya VII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan arbitraj və 4) Konvensiyaya VIII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan xüsusi arbitraj.

3. Dövlətlər öz aralarında olan mübahisəni həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur oluna bilməzlər. Lakin bu norma beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisələrə aid deyildir.

4. Dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Mübahisənin həllini cətinləşdirə bilən, habelə

mübahisənin tərəflərindən birinin vəziyyətini pisləşdirə bilən hərəkətlər qadağan olunur.

5. Dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq və ədalət əsasında həll etməlidirlər.

Bütövlükdə götürdükdə hesab etmək olar ki, son illər bu tərəfdən beynəlxalq mübahisələrin həllinin dinc vasitələrinin xüsusi cəkisinin artması digər tərəfdən isə dövlətlərin bu vasitələrinin normativ məzmununu ictimai təcrübənin tələbatına uyğunlaşdırmaq istiqamətində daim səyi nəzərə cəpır.

Beləliklə, beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə nizama salınması dedikdə, hər hansı bir formada məcburiyyət tətbiq etmədən, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olaraq, beynəlxalq hüququn subyektləri arasında mübahisələrin nizamlanması üçün tarixən təşəkkül tapmış prosedurlar və beynəlxalq hüquqi üsulların sistemi başa düşülür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının dinc vasitələri öz əksini uzun illər boyu qəbul edilə beynəlxalq müqavilələrdə trpmışdır. Bu müqavilələrdə beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə nizama salınması institunun mənbəyini təşkil edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. «Beynəlxalq münaqişələrin dinc tənziplənməsi haqqında» 1899-cu il və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları;
2. Müharibədən imtina haqqında» 1928-ci il Paris müqaviləsi (Brian-Kelloq Paktında);
3. BMT Nizamnaməsi- 1945-ci il;
4. «Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri haqqında» 1970-ci il Bəyənnaməsi;
5. «Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli haqqında» 1957 Avropa Konvensiyası;
6. ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı-1975-ci il;
7. «Barışıq və arbitraj haqqında» ATƏT-in 1992-ci il Konvensiyası.

Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının dinc vasitələrin sistemini 2 yerə bölmək olar:

1. Diplomatik vasitələr;

2. Məhkəmə vasitələri.

Beynəlxalq sülhün və əmin-amanlığın qorunub saxlanmasına təhlükə yaranan mübahisələrin dinc həlli ilə bağlı **birinci** növə aid dinc vasitələrin siyahısı BMT-nin Nizamnaməsinin 4-cü fəslində verilmişdir. BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində öz əksini aşağıdakı kimi tapmışdır: **danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, barışdırma, universal və regional təşkilatlar və ya sazişlər çərçivəsində həll**. Göstərilən siyahıya «xeyirxah xidmətlər» daxil edilməmişdir; «müayinə» termininin əvəzinə isə, hazırda «araşdırma» («təhqiqat») işlədilir.

İkinci növə isə beynəlxalq arbitraj və beynəlxalq məhkəmə daxildir. Bu halda beynəlxalq mübahisələri qərəzsiz üçüncü tərəf, beynəlxalq hüququ əsas götürməklə həll edir və onun çıxardığı qərar mübahisənin tərəfləri üçün məcburidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün dinc vasitələr çox zaman bir yerdə tətbiq olunur.

2. Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının diplomatik vasitələri.

Beynəlxalq mübahisələrin müasir dinj həlli vasitələri sisteminin prinsipal əsasları BMT Nizamnaməsində, Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində əks olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinin 33-jü maddəsinin 1-ji bəndinə görə, Beynəlxalq mübahisədə iştirak edən tərəflər «mübahisəni ilk növbədə», danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, barışıq, arbitrac, məhkəmə təhqiqatı, regional orqan və ya razılaşmalır vasitəsilə və ya özlərinin seçdikləri başqa dinj vasitələrlə həll etməyə jəhd göstərməlidirlər». 38-ji maddənin birinji bəndindən

göründüyü kimi, BMT Nizamnaməsindəki dinj tənzimləmə vasitələrinin siyahısı tam deyil. Tərəflər öz aralarındakı mübahisəni dinj vasitələrlə həll etməkçün gərəkli saydıqları istənilən vasitədən istifadə edə bilər. Bu sıradan xeyirxah xidmətlərin adını xüsusi çəkməyinə dəyər. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərindən istintaq və razılışdırma komissiyaları kimi məlum olan dinj vasitələr Nizamnamədə müvafiq olaraq, müayinə və barışıq adlandırılmışdır.

Birbaşa danışıqlar

Birbaşa danışıqlar dövlətlərarası müqasibətlərin yaranması və tənzimlənməsinin universal vasitələrindəndir. Onlar lap qədim zamanlardan dövlətlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsinin ən mühüm üsullarından olmuşdur. Danışıqlar nəticəsində diplomatik münasibətlər yaradılır, beynəlxalq müqavilələr bağlanır, beynəlxalq təşkilatlar təsis olunur və müntəzəm dövlətlərarası əlaqələri təmin edir. Onların yerinə yetirdiyi funksiyalar sırasında beynəlxalq hüquq subyektlərinin münaqişəsiz qarşılıqlı əlaqəsi prosesində yaranan bütün məsələlərin gündəlik həlli, beynəlxalq mübahisələrin öyrənilməsi, beynəlxalq mübahisələrin həlli kimi funksiyalar qeyd olunmalıdır.

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunmasının ən sadə, ən geniş yayılmış və ən çox üstünlük verilən vasitəsi birbaşa danışıqlardır. Danışıqlar mübahisələrin nizama salınmasının başlıca diplomatik vasitəsi sayılır. Danışıqlar istənilən mübahisənin həlli üçün tətbiq oluna biləcək sadə, çevik və rahat vasitədir. Onlar mübahisə iştirakçıları arasında birbaşa və məxfi əlaqələri, onların qarşılıqlı iddia və mövqelərilə tanışlığı və mümkün qərarların ən müxtəlif variantlarını təmin edir. Tərəflər danışıqlar gedşində beynəlxalq mübahisəni mahiyyət etibarilə həll etməyə və ya onu həll etməyə başlamadan, hansısa digər tənzimləmə vasitəsinin tətbiqi haqqında sözləşməyə və yaxud danışıqların müsbət nəticəyə səbəb olmadığını dəqiqləşdirməkdən sonra, bu barədə razılığa gəlməyə jəhd edə bilər. Bu səbəbdən, mübahisələrin tənzimlənməsinin birbaşa vasitəsi kimi çıxış edə və ya digər həll metodlarını təsbit edən köməkçi vasitə rolunu yerinə yetirə bilər.

Beynəlxalq mübahisələrin istənilən dinj tənzimləmə vasitələrinin tətbiqi məhz danışıqlardan başlanır. Onun subyektləri kimi dövlətlər, habelə beynəlxalq təşkilatlar və digər beynəlxalq hüquq subyektləri çıxış edə bilər.

İstənilən mübahisə danışıqlar vasitəsilə tənzimləyə bilər. İki mübahisə edən tərəfin iştirak etdiyi danışıqlar **ikiterəfli**, beynəlxalq hüququn bir neçə subyektinin iştirak etdiyi danışıqlar isə **çoxtərəfli** danışıqlardır. Həddən çox iştirakçısı olan çoxtərəfli danışıqlara adətən **beynəlxalq konfrans** forması verilir.

Danışıqlar xüsusi müvəkillər arasındakılardan başlayaraq, ta dövlət və hökumət başçılarının iştirakıyla keçirilən yüksək səviyyəli danışıqlaradək ən müxtəlif səviyyələrdə keçirilə bilər. Onların aparılmasının müxtəlif üsulları var. Danışıqlar **şifahi və yazılı** ola bilər, gərəkli şəkildə müvəkkil olmuş şəxslərin əlaqələri və ya notalar, yaddaş qeydləri və digər sənədəl mübadiləsi vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Dövlət və hökumət başçıları məktublar mübadiləsindən çox zaman, habelə şəxsi görüşlərinin hazırlanması üçün əsas istifadə edirlər.

Danışıqlar aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarətdir: dövlətin, dövlətlər qrupunun, üçünjü dövlətlərin və ya beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin danışıqlar təşəbbüsüylə çıxış etməsi; mübahisə edən tərəflərin danışıqlar (vaxtı, yeri, səviyyəsi və s.) haqqında sözləşməsi; danışıqların aparılması prosedurunun işlənilməsi; danışıqların gedişində razılışdırılmış aktın qəbul olunması.

Danışıqların həyata keçirilməsinin vahid və konkret qayda və forması olmadığından, bu məsələ tərəflərin razılığıyla həll olunur. İkitərəfli danışıqlar zamanı onların aparılması qaydası haqqında məsələ adətən şifahi sözləşməylə razılaşdırılır. Çoxtərəfli, o cümlədən beynəlxalq konfranslar formasında danışıqların təşkili qaydası və aparılması mexanizmi iştirakçı tərəflərin konfransadək işləyib hazırladıqları xüsusi reqlamentlərdə təsbit olunur.

Məsləhətləşmələr.

Məsləhətləşmələr mübahisələrin dinj həllinin müstəqil vasitəsi kimi nisbəti yaxın vaxtlardan istifadə olunmağa başlanmışdır. Tətbiqi ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulan məsləhətləşmələrin həlli, həm də dövlətlərin

siyasətinin uzlaşdırılması üçün istifadə edilir. Hal-hazırda bir çox universal və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilərdə məjburi məsləhətləşmələr haqqında müddəalar əks olunmuşdur.

Əvvəllər doktrinada məsləhətləşmələrə ikili münasibət var idi. Bir qism alimlər onu danışıqların xüsusi forması hesab edir, digərləri isə onu diplomatik danışıqların uğursuz nəticələndiyi təqdirdə olunan və məqsədi xüsusi komissiya tərəfindən faktlar üzrə məşvərətçi rəy və fakultativ xarakterli tövsiyələr hazırlanmasından ibarət olan prosedur kimi dəyərləndirirdilər. Lakin hal-hazırda birinci mövqe üstünlük qazanmışdır.

Beynəlxalq təjribədə məsləhətləşmələrin iki: fakultativ və məjburi növündən istifadə olunur. Tərəflərin qarşılıqlı razılaşma əsasında tətbiq etdikləri məsləhətləşmələr **fakultativ** adlanır. Mübahisə edən tərəflərin hər hansı birinin tələbiylə tətbiq edilə bilməsi müəyyən beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulmuş məsləhətləşmələr isə doktrinada **müqaviləvi adlandırılan, məjburi** məsləhətləşmələrdir. Sonunjular mübahisələrin tənzimlənməsinin müstəqil üsuludur və onlar aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səjiyyələnin:

a) tərəflərin müqavilədə qeyd olunmuş mübahisələrin həlli məqsədilə öz üzərilərinə götürdükləri bir-birilərlə məsləhətləşmək öhdəliyiylə şərtlənir;

b) müvafiq öhdəliklər olduqda, o, məsləhətləşmə tələbiylə keçirilməlidir;

j) hərbi, iqtisadi, siyasi güjündən, ərazisinin ölçülərindən, əhalisinin sayından asılı olaraq, dövlətlər məsləhətləşmələr gedişində bir-birilərinə bərabər tərəf-müqavilləri kimi münasibət göstərməlidirlər;

d) məsləhətləşmələr, adətən xüsusiyyətlərin təjili olaraq aydınlaşdırılması, tədbirlərin jəld koordinasiyası və dərhal qərarların qəbul olunması zəruri olduqda tətbiq olunur, danışıqlarsa, əksinə, mübahisəli məsələlərin uzunmüddətli müzakirəsinə hesablanır;

d) məsləhətləşmələrin, predmeti, adətən, tərəflər üçün həyati əhəmiyyət daşıyan məsələlər olur;

e) məsləhətləşmələr əgər mübahisənin ödənilməsi üçün deyilsə, onun lap başlanğıjda həlli üçün nəzərdə tutulub.

Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik

Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik çox zaman danışıqlarla bir zamanda tətbiq olunan vasitədir. Bu, mübahisənin iştirakçılarna onun həlli məqsədilə üçünjü tərəfin yardım göstərməsini nəzərdə tutan dinj tənzimləmə vasitələridir. Onlar arasında başlıca fərq mübahisənin həllində üçünjü tərəfin iştirakı dərəcəsiylə bağlıdır. Üçünjü tərəf qismində ayrı-ayrı dövlətlər, dövlətlər qrupu, beynəlxalq təşkilatlar və özəl şəxslər çıxış edə bilər.

Xeyirxah xidmətlər üçünjü tərəfin özünün təşəbbüsüylə və ya mübahisə edən tərəf və ya tərəflərin ona yönəlmiş mürəjətinə əsasən göstərilə bilər. Xeyirxah xidmətlər, əsasən, tərəflər arasında birbaşa danışıqları təmin edir və onun başlanması üçün imkan açır. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik təklif edən şəxs və ya dövlətə mübahisənin hər iki tərəfinin etibarı olur. Həmin tərəf mürəjəətə rədd cavabı verə bilər, lakin cavab qeyri – dost hərəkəti kimi dəyərləndirilməməlidir.

Xeyirxah xidmətlər anjaq mübahisə edən tərəflər arasında əlaqələrin yaradılmasına, onlar arasında danışıqların başlanmasına və ya bərpasına yardım edir. Danışıqların özünə gəldikdə isə, üçünjü tərəf burada iştirak etmir və onların gedişinə təsir göstərmir. Xeyirxah xidmətlərin funksiyaları məlum olmaqla, köməkçi xarakter daşıyır.

Vasitəçilik isə xeyirxah xidmətlərdən fərqli olaraq, üçünjü tərəfin mübahisənin dinj həllində bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur. Vasitəçi mübahisənin hər iki tərəfinin bəyəndiyi və danışıqlarda bilavasitə iştirak edən şəxsdir. Vasitəçi sadəjə mübahisə edən tərəflərin danışıqlara başlamasına yardım göstərməklə kifayətlənmir. O, həm də tərəflərə mübahisənin tənzimlənməsiylə öz təkliflərini təqdim edir və iki bir-birinə zidd mövqe arasında kompromisə nail olunmasına səy göstərir.. Bundan əlavə, vasitəçiliyin həyata keçirilməsi üçün mübahisə edən bütün tərəflərin razılığı tələb olunur. Toqquşmaların dinj həlli haqqında 1907-ji il Haaqa konvensiyasının IV maddəsinə görə, vasitəçilik istənilən halda məsləhət xarakterlidir və məjburi hesab oluna bilməz.

Vasitəçiliyin aşağıdakı növləri var: təklif olunun, yəni üçünjü tərəfin təşəbbüsüylə və ya xahiş edilən, sonradan, yəni mübahisə edən tərəflərin xahişinə

əsasən həyata keçirilən vasitəçilik; fərdi, yəni tək bir üçüncü tərəfin və ya kollektiv, yəni iki və ya daha artıq belə tərəfin həyata keçirdiyi vasitəçilik.

Vasitəçiliyin forma və üsulları adətən mübahisə edən tərəflərlə vasitəçi arasında sözləşməylə müəyyən olunur. Lakin vasitəçi istənilən halda, onun üzərinə beynəlxalq hüquqla qoyulan vəzifəyə - beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə müvafiq qaydada fəaliyyət göstərməklə, mübahisə edən tərəflərə təzyiq göstərmək, mübahisənin onların maraqlarına zidd olan həlli şərtlərindən ibarətə etmək və mübahisəni bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə almaqla həll etməyə səy göstərmək vəzifəsinə riayət etməlidir.

Son illərdə BMT-nin Baş Katibi müxtəlif situasiyalarda öz xeyirxah xidmətlərini təklif etmişdir və bəzi hallarda bu missiyanı davam etdirərək vasitəçi kimi də çıxış etmişdir. Misal üçün, SSRİ, Pakistan və Əfqanıstan arasında mübahisənin nizama salınmasını göstərmək olar. Keçmiş Yuqoslaviya ərazisindəki münaqişələrlə bağlı Avropa İttifaqının və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının «sülh elçiləri» də eyni missiyanı yerinə yetirmişlər.

Araşdırma (təhqiqat).

Mübahisə edən tərəflər mübahisəyə səbəb olan faktiki xüsusatlardan dəyərləndirilməsinə əks mövqelərdən çıxış etdikdə istifadə olunan dinj tənziləmə vasitəsidir. BMT Nizamnaməsinin 33-jü maddəsində «müayinə» (araşdırma) terminiylə ifadə olunan bu vasitə Beynəlxalq mübahisələrin dinj həlli haqqında 1899-cu il və 1907-ci il Haaqa konvensiyalarından beynəlxalq istintaq komissiyası kimi məlumdur. Araşdırma prosedurasının həyata keçirilməsi üçün tərəflər mümkün yaradılma və istifadə qaydaları 1907-ci il Haaqa konvensiyasının IX – XXVI maddələrində tətbiq olunan xüsusi beynəlxalq orqan – beynəlxalq istintaq komissiyası (araşdırma) yaradır. IX maddəyə görə, beynəlxalq istintaq beynəlxalq mübahisə tərəflərin şərəf və əhəmiyyətli maraqlarına toxunmadıqda, onun faktiki yönümlərinin aydınlaşdırılması yoluyla həllinə köməklik göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tərəflər bu komissiyanın təhqiq olunacaq faktların, komissiyanın yaradılması və fəaliyyət qaydasının müəyyən olunduğu xüsusi razılaşma əsasında yaradırlar (m. X.). Əgər tərəflər ayrı bir razılığa gəlməzlərsə, XII maddəyə

müvafiq olaraq, hər tərəf komissiyaya anjaq birinin öz vətəndaşı olduğu iki üzv təyin edir, sonra isə bu dörd üzv birlikdə komissiyanın həm də beşinci üzvü olan sədrini seçir. Tərəflər öz maraqlarının müdafiəsi məqsədilə komissiya yanında vəkillər, ekspertlər təyin edə bilər. Komissiyanın müşavirələri qapalı keçirilir, qərarlar isə səs çoxluğu ilə qəbul olunur (m.XXX). Komissiya bütün üzvlərin imzaladığı və tərəflərə təqdim olunan məruzə tərtib edir. Məruzə anjaq komissiyanın yaradılması haqqında razılaşma göstərilən faktlara aiddir və mübahisənin tərəflərin üçün məjburi deyil (x.XXXII -XXXV).

1963-jü ildə Hollandiya BMT çərçivəsində faktların təsbit olunması üzrə daim orqan yaradılması təklifiylə çıxış etsə də, Baş Məjlisdə bu təklif qəbul olunmamışdır. Əksər dövlətlər bu məqsəddə mövjud təşkilatların orqanlarından və Nizamnamənin 33-jü maddəsi əsasında yaradılan orqanların istifadəsini məqsədəuyğun saymışdı.

Barışdırma.

Barışdırma beynəlxalq mübahisələrin həllinin elə bir vasitəsidir ki, bu zaman mübahisə, onun nizamlanması üçün təkliflər vermək və məruzə təqdim etməkdən ibarət olan komissiya və ya komitəyə verilir. Barışdırma komissiyaları da beynəlxalq araşdırma komissiyaları kimi formalaşdırılır. Lakin onlara təkjə işin faktiki xüsusiyyətlərinin tətbiq olunması deyil, habelə mübahisənin tənzimlənməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması tapşırılır. Lakin barışdırma komissiyasının hazırladığı müvafiq təkliflər mübahisə edən tərəflər üçün hüquqi jəhətdən məjburi deyil.

Barışdırma komissiyaları araşdırma komissiyalarından onunla fərqlənir ki, ikincilərin vəzifəsinə konkret təkliflər vermək daxil deyildir. Bu mənada barışdırma arbitraja yaxındır. Lakin onların arasında çox mühüm bir fərq mövcuddur. Bir qayda olaraq, barışdırma komissiyalarının məruzələri tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Barışdırma komissiyasının məruzəsi və təklif etdiyi nizamlama variantı gələcək danışıqlar üçün əsas rolunu oynaya bilər. Barışdırma bu baxımdan araşdırma ilə arbitraj arasında orta mövqə tutur.

Barışdırma komissiyaları Mübahisələrin dinc yolla nizamlanması haqqında 1899-cu və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları və Mübahisələrin dinc yolla nizamlanması haqqında 1928-ci il Ümumi aktı ilə müəyyən edilmişdir. Misal kimi, dəniz sularının delimitasiyası üzrə Yan Meyen Barışdırma Komissiyasını (İslandiya, Norveç) göstərmək olar. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında müvafiq mübahisələrin nizamlanması proseduru kimi barışdırma komissiyaları nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq mübahisələrin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həlli

Bir çox beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrində dövlətlərarası mübahisələrin dinj həllinin xüsusi prosedurası nəzərdə tutulur. Bu iəqsəddə həmin təşkilatların institusional mexanizmindən istifadə olunur.

Beynəlxalq mübahisələrin dinj həlli üzrə mühüm səlahiyyətlər BMT-yə məxsusdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sistemində beynəlxalq mübahisələrin nizama salınması üçün müxtəlif mexanizm və prosedurlar mövcuddur.

Nizamnamənin 1-ji maddəsinin 1-ji bəndinə görə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının «ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə müvafiq olaraq, sülhün pozulmasına gətirib çıxara biləcək beynəlxalq mübahisə və ya şəraitlərin dinj vasitələrlə yoluna qoyulması və ya həll edilməsi» üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məjlisi üzərinə qoyulmuşdur. Onların mübahisələrin dinj həlliylə bağlı səlahiyyətləri BMT Nizamnaməsinin VI fəsildə əks olunmuşdur.

33-jü maddənin 2-ji bəndinə görə, Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin tərəflərindən onun həlli üçün 33-jü maddənin 1-ji bəndindəki vasitələrdən istifadə etməyi tələb edə bilər. 34-jü maddəyə görə, Təhlükəsizlik Şurası «davam etməsinin beynəlxalq sülh və əminamanlığın qorunub saxlanılmasına təhlükə yaratmağını müəyyənləşdirmək üçün istənilən mübahisəni və ya mübahisə törədə biləcək istənilən şəraiti» təhqiq etməyə müvəkkil olmuşdur. 36-jı maddə Təhlükəsizlik Şurasına tərəflərə mübahisənin həllinin gərəkli prosedura və ya metodlarını tövsiyə etmək hüququ verir, 37-ji maddə isə mübahisənin 33-jü maddə də göstərilmiş dinj

vasitələrin köməyilə həll etməmiş dövlətlərin bu mübahisəsini Təhlükəsizlik Şurasına verməsinin (m. 37 b.1) təsbit edir. Təhlükəsizlik Şurası istənilən mübahisənin tərəflərinə onların xahişilə tövsiyələr verə bilər (m. 38). BMT Nizamnaməsində mübahisəyə Təhlükəsizlik Şurasında baxılması haqqında məsələ qaldıra biləcək orqanlar müəyyənləşdirilmişdir. Bu, Şuranın özü (m. 34 və 38), Baş Məjlis (m. 11, b. 3), BMT-nin Baş Katibidir (m. 99). İstənilən dövlət və mübahisənin Təhlükəsizlik Şurasına (m. 35) verə bilər.

BMT-nin Baş Məjlisi də mübahisələrin dinj həllinə köməklik göstərə bilər. 11-ji maddəyə görə, mübahisəsini BMT üzvünün və ya müəyyən şərtlər daxilində qeyri-üzv dövlətin onun nəzərinə çatdırdığı istənilən mübahisəyə baxa və onların həlli ilə bağlı tövsiyələr verə bilər. O, Şurada baxılmaqda olan mübahisələrə də baxa bilər, lakin mübahisələrlə bağlı anjaq Təhlükəsizlik Şurasının xahişilə tövsiyələr verə bilər (m. 12, b.1). Mübahisələr Baş Məjlisə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən əvə verilə bilər (m. 11, b.1).

Digər beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarının məsələsinə yer ayrılmışdır. Məs., BƏT Nizamnaməsinin 24-34-jü maddələrinə müvafiq olaraq, hər hansı üzv dövlət BƏT Nizamnaməsi və konvensiyalarına riayət etməzsə, onun İnzibati Şurası hüquqpozudövlətin hökumətiylə əlaqəyə görmək və gərəkli olarsa, mübahisənin nizamlanması üçün görkəmli olan tədbirlərlə bağlı tövsiyələrin işlənilməsi üçün məqsədilə müayinə üzrə komissiya yaratmalıdır. Əgər bu tövsiyələr hər hansı bir maraqlı dövlət üçün qeyri-məqbul olarsa, o, mübahisənin Beynəlxalq Məhkəməyə vermək arzusunu birləşdirməlidir.

İKAO Nizamnaməsinin XVIII fəslində də oxşar prosedura nəzərdə tutulmuşdur. Mübahisələrin dinj həlli haqqında ən ümumi formada YUNESKO (m. XIV), UST (m. 75), FAO (m. XVII), UPI (m. 32), UDT (m. 29), BVF (m. XVIII), BYİB (m. IX) nizamnamələrində də danışılır.

BMT Nizamnaməsinin VIII fəsilində nəzərdə tutulduğu kimi, regional beynəlxalq təşkilatlar da beynəlxalq mübahisələrin dinj həlli kompetensiyasına malikdir. BMT Nizamnaməsinin 52-ji maddəsinə görə, belə təşkilat üzvləri yerli

mübahisələri Təhlükəsizlik Şurasına verənədək onların regional təşkilatların köməyi ilə dinj tənzimlənməsinə nail olunması üçün bütün səylərdən istifadə etməlidir.

ADT-nin fəaliyyətində mühüm məqamlardan biri də ayrı-ayrı Amerika dövlətləri mübahisələrin dinj həllidir. 1969-jü ildə Salvadorla Honduras, 1984-jü ildə Ekvadorla Peru arasında kəskinləşmiş münasibətlərin tənzimlənməsində ADT rol oynamışdır. 1985-jü ildə ADT nizamnaməsinə düzəlişlər edilmiş, onun Baş katibinə Daimi Şura qarşısında «Qərb yarımkürəsində sülh və əminamanlığa və ya ADT üzvlərinin inkişafına təhlükə yarada biləcəyə» şəraitə bağlı təşəbbüs göstərmək hüququ verilmişdir. Əvvəllər bu hüquq anjaqüzv dövlətlərə məxsus idi. ADT habelə məjburi xarakter daşıyan vasitəçilik həyata keçirmək hüququ qazanmışdır. Bunlardan başqa, Daimi Şuraya bütün maraqlı dövlətlərin mübahisəni ADT-yə verməyə razı olub-olmamasından asılı olmayaraq, onlar arasında mübahisəni həll etməyə jəhd göstərmək hüquq vermişdir.

AVT-nin əsas nizamnamə orqanlarından biri də Vasitəçilik, barışıq və arbitrac üzrə Komissiyadır. AVT Nizamnaməsinin 19-ju maddəsinə görə, onun fəaliyyətini tənzimləyən protokol Nizamnamənin tərkib hissəsidir. O, üzv dövlətdər tərəfindən 21 iyul 1964-jü ildə Qahirədə, AVT Məjlisinin Birinji sessiyasında imzalanmış və həmin vaxtdan qüvvəyə minmişdir.

Komissiya anjaq üçv dövlətlər arasındakı mübahisələrə müvəkkil edilmişdir. Prinsipal etibarilə bu, istənilən mübahisə ola bilər; zəruri şərt Kim, onların Komissiyaya mübahisə edən tərəflər, ya Nazirlər Şurası, ya da Məjlis tərəfindən verilməsi nəzərdə tutulur. Əgər Komissiyaya mübahisə edən tərəflərdən anjaq biri mürəjət edərsə, habelə Komissiyanın məjburi yurisdiksiyası haqqında məsələ yaranarsa, Komissiya qərarı ona yönəlmiş xahişə və ya mülahizələrə əsasən vasitəçilik, barışıq proseduru və ya arbitrac qaydasında qaydasında çıxarır və bir tərəf və ya tərəflər qərara tabe olmaqdan imtina edərlərsə, məsələni Nazirlər Şurasına verir.

Komissiyanın sədrdən və iki müavindən ibarət öz bürosun var (Protokol, b. 2). Onlar Komissiyanın yeganə daimi üzvləridir (Protokol, b. b), digər 18 üzv isə

ştatdankənardır, Komissiyanın bütün üzvləri, Məjlis tərəfindən beş il müddətinə və üzv dövlətlərin təşkili əsasında, həm də ki, baş katibin təqdim etdiyi siyahı üzrə seçili. Qeyd etmək lazımdır ki, üzv dövlətlər mübahisələri Komissiya deyil, AVT-nin digər orqanları və ad hoj seçilən metodlar vasitəsilə həll etməyə üstünlük verir.

ƏDL Nizamnaməsində də beynəlxalq mübahisələrin dinj tənzimlənməsi prinsipinə mühüm yer ayrılır. Ona dörd – 5,6,7 və 19-jü maddələr həsr olunub. Nizamnamədə bu prinsipin aşağıdakı aspektləri var:

Əvvələn, o, bilavasitə beynəlxalq mübahisələrdə zor tətbiq olunmasının qadağan edilməsinə əsaslanır;

İkinjisi, o, üzv dövlətlərə deyil, digər dövlətlər arasındakı mübahisələrə də tətbiq oluna bilər;

Üçüncü, Nizamnamə müəlliflərin müstəqillik və suverenlik prinsipinə üstünlük verməklə, Şuranın mübahisələrin tənzimlənməsi üzrə kompetensiyasının tək tərəflərin mübahisəni ona verməyə razılığının zəruriliyilə məhdudlaşdırmır. 5-ji maddəyə görə, Şura «dövlətlərin müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə toxunan mühüm mübahisələr üzrə məjburi və qəti qərarlar» qəbul edə bilməz. Yəni mübahisə edən tərəflərin Liqa Şurasından ədavə, digər dinj vasitələrdən istifadə imkanını da nəzərdə tutulur.

ATƏT çərçivəsində mübahisələrin nizamlanması

Beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həlli prinsipi ATƏT-in fəaliyyətinin əsasında dayanan fundamental prinsiplərdən biridir. Bu prinsip ATƏT-in (1994-cü ilə qədər – ATƏM) bütün əsas sənədlərində öz dolğun və birmənalı ifadəsini tapmışdır. Bu prinsipin həyata keçirilməsi istiqamətində ATƏT çərçivəsində xüsusi prosedur və mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutan bir neçə mühüm sənəd qəbul olunmuşdur. Onlardan biri «Mübahisələrin nizamlanması prinsipləri və ATƏM-in mübahisələrin dinc nizamlanması üzrə prosedur müddəaları»dır (Valetta, 8 aprel 1991-ci il). Bu sənədə müvafiq olaraq, Mübahisələrin nizamlanması üzrə xüsusi ATƏM Mexanizmi təsis olunur. Mexanizm dövlətlərə mübahisənin nizamlanmasının optimal prosedurları ilə bağlı tövsiyələr verir; uğur əldə edilmədikdə, Mexanizm, tərəflərdən birinin tələbi ilə, mübahisənin mahiyyəti

üzrə məsləhətlər verə bilər. Mexanizm tərəfindən işin araşdırılması, tövsiyə və məsləhətlər verilməsi konfidensial xarakter daşıyır.

Daha bir mühüm sənəd «Mübahisələrin dinc nizamlanması üzrə ATƏM Müşavirəsinin nəticələri» (Cenevrə, 12-23 oktyabr 1992-ci il) adlanır. Bu sənəd vasitəsilə ATƏT-in dinc nizamlama mexanizmi daha təkmil sistem şəklində salınmışdır. **Həmin sistem dörd ünsürdən ibarətdir:**

1. Mübahisələrin nizamlanması üzrə ATƏM Mexanizmi;
2. ATƏM çərçivəsində barışdırma və arbitraja dair Konvensiya;
3. Barışdırma üzrə Komissiya;
4. Direktiv barışdırma haqqında Müddəalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosedur və mexanizmlərin praktik əhəmiyyəti olduqca azdır. Ciddi mübahisə və ya situasiyaların həlli üçün onlar kifayət qədər səmərəli deyildir. Azərbaycan və Ermənistan arasında uzun müddət davam edən münaqişənin ATƏT çərçivəsində nizamlanması prosesi yaxşı məlumdur.

3. Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının məhkəmə vasitələri.

Beynəlxalq arbitraj

Arbitraj beynəlxalq mübahisələrin həllinin mühüm və geniş tətbiq olunan vasitələrindən biridir. Arbitraj mübahisənin diplomatik deyil, məhkəmə həllidir.

Beynəlxalq mübahisələrin həllinin bütün dinc vasitələri kimi, arbitraj da könüllüdür. Mübahisənin tərəfi olan dövlətlər qabaqcadan buna razılıq verməlidirlər. Bu razılıq ya ad hoc (Qvineya, Qvineya-Bisau dəniz delimitasiyası işində olduğu kimi), ya da xüsusi təsis olunmuş mexanizmlə (əsasən, Daimi arbitraj məhkəməsi) verilə bilər. Daimi arbitraj məhkəməsi Dinc nizamlama haqqında 1899-cu və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları əsasında yaradılmışdır. Lakin praktikada çox az hallarda istifadə olunmuşdur.

Mühüm olan belə bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, arbitraj mühakiməsi təkcə dövlətlər arasındakı mübahisələrin həlli ilə məhdudlaşmır. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsindən fərqli olaraq, arbitraj dövlətlərlə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olan digər qurumlar arasında yaranan mübahisələri də həll edir.

Məsələn, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz İnvestisiya mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz dövlətlər və transmilli korporasiyalar arasındakı mübahisələri həll edir.

Beynəlxalq arbitrajın xüsusiyyətləri:

1. Hüquqi mübahisənin həlli üçün mexanizmdir. Bu o deməkdir ki, arbitraj tərəflərin beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələrini əsas tutur və mübahisənin həllinə bu hüququn işin faktlarına tətbiq edilməsi ilə nail olur. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi kimi, arbitraj üçün də beynəlxalq hüquq məsələləri əsasdır.

2. Bir qayda olaraq, arbitraj məhkəməsinin qərarları tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburidir. Öz mübahisələrini arbitraja etibar etmiş tərəflər onun çıxardığı hər bir qərarı yerinə yetirməyə borcludurlar. Çox nadir hallarda tərəflər qabaqcadan razılaşa bilirlər ki, çıxarılan qərar məcburi xarakter daşımayacaqdır.

3. Arbitraj mühakiməsi icraatında tərəflər arbitrləri özləri seçə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə verilən mübahisələrdən fərqli olaraq, arbitraj məhkəməsinə çıxan tərəflər həm məhkəmə heyətinin tərkibi, həm də prosesin özü ilə bağlı birbaşa nəzarət imkanına malikdirlər. Bu cür təyin olunmuş məhkəmə heyəti, əlbəttə ki, tərəflərin etibarını qazanmış olur və bu, həm də onun çıxardığı qərarın gücünə müsbət təsir göstərir. Adətən, bu heyətdə hər tərəfdən bərabər sayda arbitr və əlavə, «neytral» arbitr olur. Lakin mübahisənin həlli üçün tərəflər bir arbitr də təyin edə bilirlər. Arbitraj məhkəməsinin heyətinə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin hakimi (Qvineya, Qvineya-Bisau işi), xarici dövlətin hakimi (Tinoko arbitrajı -1923) və ya hüquqşünas olmayan ekspert də (Kanada-Fransa Dəniz Delimitasiyası arbitrajı -1992) götürülə bilər.

Beynəlxalq arbitraj beynəlxalq mübahisələrin nizamlanmasına və habelə, beynəlxalq hüququn inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Nəhayət, qeyd edək ki, hər hansı arbitraj məhkəməsinin çıxardığı qərara BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi yenidən baxa bilər.

Belə bir iş – Seneqal-Qvineya-Bisau Arbitraj qərarı haqqında iş 1992-ci ildə Beynəlxalq Məhkəməyə təqdim olunmuşdur. Qvineya-Bisau, onunla Seneqal

arasındakı mübahisə ilə bağlı bundan əvvəl çıxarılmış arbitraj məhkəməsinin qərarını qanunsuz hesab edirdi. Lakin Beynəlxalq Məhkəmə, qeyd etdik ki, onun funksiyası arbitraj qərarından verilmiş apellyasiyaya baxmaq deyil. O, yalnız prosedur məsələlərinə əməl olunmasını yoxlaya bilər. Beynəlxalq Məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxa bilməz, o, yalnız çıxarılmış arbitraj qərarının qanuniliyinə öz münasibətini bildirə bilər.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi

Məhkəmənin tərkibi. Belə bir təsəvvür yarana bilər ki, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi dövlətlər arasında olan mübahisələri həll etmək üçün əsas vasitədir. Bu, əlbəttə ki, belə deyildir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, hər il yalnız dörd və ya beş iş Məhkəməyə təqdim olunur. Digər tərəfdən, çox az hallarda istifadə olunan Daimi arbitraj məhkəməsindən başqa, beynəlxalq mübahisələri həll etmək üçün yeganə universal və daimi məhkəmə orqanıdır. Beynəlxalq Məhkəmə beynəlxalq hüququn inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

Məhkəmə Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən seçilən müxtəlif dövlətlərin vətəndaşı olan **on beş** hakimdən ibarətdir. Hakimliyə namizədlər Daimi arbitraj məhkəməsinin milli qrupları tərəfindən irəli sürülür. Bundan əlavə, mübahisənin hər bir tərəfi, əgər Məhkəmənin tərkibində onun vətəndaşı yoxdursa, həmin mübahisənin həlli müddətinə ad hoc hakim təyin edə bilər.

Məhkəmənin tərkibi «dünyanın əsas hüquqi sistemlərini təmsil etməlidir». Hakimlər yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmalı, ya öz ölkələrində ən yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin edilməsi üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməli, ya da beynəlxalq hüquq sahəsində tanınmış nüfuzlu hüquqşünas olmalıdırlar» (Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun 2-ci maddəsi).

1982-ci ilə qədər Beynəlxalq Məhkəmə işlərə tam tərkibdə baxırdı. Sonralar isə Men körfəzi haqqında işdən başlayaraq, Məhkəmənin Statutunun 26-cı maddəsinə uyğun olaraq, mübahisələr baxılmaq üçün üç və ya daha çox hakimdən ibarət olan Palataya təqdim olunmağa başladı.

Məhkəməyə müraciət etmək imkanı. Beynəlxalq Məhkəmə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas orqanlarından biridir və onun Statutu BMT Nizamnaməsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri irso facto Statutun iştirakçılarıdır və ona görə də müəyyən mübahisənin həlli üçün Məhkəməyə müraciət edə bilərlər (Statutun 35-ci maddəsi). BMT-nin üzvü olmayan dövlətlər də Statutun iştirakçısı ola bilər. Statutun iştirakçısı olmayan dövlətlər isə Təhlükəsizlik Şurasının müəyyən etdiyi şərtlərlə Məhkəməyə müraciət edə bilərlər (35-ci maddənin 2-ci hissəsi). Lakin, arbitrajdan fərqli olaraq, «yalnız dövlətlər Məhkəmə qarşısındakı işlərin tərəfi ola bilər» (Statutun 34-cü maddəsi). Doğrudur, BMT-nin Baş Assambleyası, Təhlükəsizlik Şurası, Beynəlxalq atom enerjisi agentliyi (MAQATE) və Ümumdünya Poçt İttifaqından başqa, bütün ixtisaslaşmış təsisatlar Məhkəmədən məsləhətçi rəy verməyi xahiş edə bilər. Qeyd edilməlidir ki, Məhkəməyə müraciət edə bilmək məsələsi yurisdiksiya məsələsindən tamamilə ayrılır. Əgər dövlət Statutun iştirakçısıdırsa və yaxud Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən müəyyən olunmuş şərtləri başqa cür yerinə yetirmişdirsə, o halda potensial baxımdan bu dövlətin istənilən mübahisəni Məhkəməyə vermək imkanı vardır. Məhkəmənin, ona təqdim olunmuş konkret mübahisəni həll edə bilib-bilməməsi isə daha bir məsələdən – həmin mübahisənin bütün tərəflərinin Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul edib-etməməsindən asılıdır. Statuta tək-cə imza atılması hələ Məhkəməyə yurisdiksiya vermir. Dövlət Məhkəmənin yurisdiksiyasını ayrıca tanımalıdır.

Mübahisə ilə bağlı işlərin məhkəmənin icraatına qəbul edilməsi. Məhkəmə öz yurisdiksiyasını həyata keçirməzdən qabaq, ona təqdim olunmuş mübahisə məqbul hesab olunmalıdır, yəni icraata götürülmüş elan olunmalıdır. Müəyyən hallarda Məhkəmə öz yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən imtina edə bilər. İş öz icraatına götürmək üçün Məhkəmə, birincisi, mübahisənin hüquqi mübahisə olduğunu müəyyən etməlidir, yəni əmin olmalıdır ki, mübahisə beynəlxalq hüququn prinsip və normaları tətbiq olunmaqla həll edilə bilər. İkincisi, Məhkəmə müəyyən etməlidir ki, onun bu işə baxmaq üçün yurisdiksiyası vardır.

Mübahisənin «siyasi nəticələr» doğurması (Cənub-Qərbi Afrika işi ilkin etirazlar mərhələsi, 1962-ci il), «siyasi» aspektlərə malik olması (Nikaraqua-Honduras işi), Təhlükəsizlik Şurasının həmin mübahisənin başqa bir aspekti ilə məşğul olması (Nikaraqua işi) onun hüquqi mübahisə olmasına heç də xələl gətirmir. Lakin, Təhlükəsizlik Şurasının bütövlükdə mübahisə ilə bağlı BMT Nizamnaməsi əsasında müvafiq konkret tədbirlər gördüyü halda, Məhkəmə yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən boyun qaçırmalıdır (Lokerbi işi – Liviya-Böyük Britaniya, 1992-ci il).

Müvəqqəti müdafiə tədbirləri. Məhkəmənin Statutunun 41-ci maddəsinə görə, yurisdiksiya məsələsini həll etməzdən qabaq, Məhkəmə «tərəflərdən hər hansı birinin müvafiq hüquqlarını qoruyub saxlamaq üçün görülməli olan istənilən müvəqqəti xarakterli tədbirləri göstərə bilər». Məhkəmənin verdiyi bu cür göstərişlər məcburi qüvvəyə malik deyildir. Məhkəmənin müvəqqəti tədbirlər göstərməsi o prinsipə əsaslanır ki, Məhkəmə tərəfindən mübahisəyə baxılana qədər, tərəflərdən birinin mübahisənin mahiyyətinə toxunan istənilən hərəkəti mübahisənin digər tərəfinə münasibətdə onun hüquqi mövqeyini yaxşılaşdırma bilməz. Əksər işlərdə Məhkəmə müvəqqəti müdafiə tədbirləri göstərməkdən imtina etmişdir (Nüvə sınaqları haqqında iş - 1973-cü il), Tehran girovları haqqında iş - 1980-ci il), Lokberi işi, Yaşıl Zolaq işi (Finlandiya-Danimarka-1992-ci il) və s. Lakin, 1993-cü ildə Bosniya və Hersoqovina-Yuqoslaviya işində Məhkəmə göstərmişdi ki, Yuqoslaviya Bosniya və Hersoqovinaya qarşı genosid aktları törətməkdən çəkinməlidir.

Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyası. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, dövlət öz beynəlxalq mübahisəsini həll etməyə – xüsusilə üçüncü tərəfin vasitəsilə – məcbur edilə bilməz. Bu o deməkdir ki, Beynəlxalq Məhkəmənin mübahisə ilə bağlı işlərdə yurisdiksiyası dövlətlərin razılığından asılıdır.

Hər hansı üçüncü dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri iki dövlət – iddiaçı və cavabdeh arasındakı mübahisənin predmeti ilə sıx bağlıdırsa, Məhkəmə həmin üçüncü dövlətin də razılığı olmadan bu mübahisəyə baxa bilməz.

Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasına razılığı dövlət müxtəlif yollarla verə bilər:

1. Ad hoc razılıq

Statutun 36-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, «Məhkəmə «tərəflərin ona təqdim etdiyi bütün işlər» üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Məhkəmənin yurisdiksiyasına ad hoc razılıq konkret mübahisə ilə bağlı tərəflərin aydın ifadə olunmuş razılıq formasıdır. Ad hoc razılığın klassik metodu tərəflərin konkret məsələnin Məhkəməyə verilməsi haqqında xüsusi razılaşmasıdır (buna kompromiss deyilir). Buna misal olaraq, Salvador-Honduras işinin (1987-ci il) və Qabçikovo-Nagimaroş işini (Slovakiya-Macaristan, 1997) göstərmək olar.

2. Post hoc razılıq (forum prorogatum).

Bəzən belə olur ki, Məhkəmə bir dövlətin birtərəfli ərizəsinə baxarkən, «cavabdeh» dövlət birbaşa və ya dolay yolla Məhkəmənin bu işə baxmasına öz razılığını bildirir. Buna post hoc razılıq deyilir. Məsələn, Korfu kanalı işində (1949-cu il) Böyük Britaniyanın Məhkəməyə ərizəsindən sonra Albaniya məktub vasitəsilə öz razılığını bildirmişdi.

3. Ante hoc razılıq – müqavilələr vasitəsilə.

Statutun 36-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, Məhkəmə qüvvədə olan müqavilələrdə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələrə onların predmeti üzrə Beynəlxalq Məhkəməyə qabaqcadan yurisdiksiya verən müddəalar daxil edilmişdir. Müəyyən mənada bu, «məcburi» yurisdiksiyanın bir formasıdır. Dövlət əgər bu yurisdiksiya müddəasını qəbul etmişsə və ona qeyd-şərt etməmişsə, müqavilənin tətbiqi və ya təfsiri ilə bağlı mübahisə ortaya çıxdıqda, digər iştirakçı dövlətin iddia ərizəsi əsasında Məhkəmənin yurisdiksiyasına tabe olmalıdır. Məsələn, Bosniya və Hersoqovina-Yuqoslaviya işi Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın IX maddəsi əsasında Məhkəməyə verilmişdi.

4. Ante hoc razılıq – xüsusi bəyanat vasitəsilə

Statutun 36-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə görə, dövlətlər qabaqcadan Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıya bilər. Bu barədə dövlət Qəbuletmə haqqında xüsusi bəyanat qəbul edir və onu BMT-nin Baş Katibinə saxlanmağa verir. Bundan sonra həmin dövlət, Məhkəmənin yurisdiksiyasını bu andan əvvəl və ya sonra qəbul etmiş bütün digər dövlətlərə münasibətdə Beynəlxalq Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyasını tanımış sayılır. Bu, beynəlxalq məhkəmələr üçün səciyyəvi olan seçmə sistem adlanır (optional system). İndiyə qədər Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasını bu qaydada cəmi 60-dan çox dövlət (keçmiş sovet respublikalarından Estoniya və Gürcüstan) tanımışdır.

Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etmə haqqında bəyanat şərtsiz və müəyyən qeyd-şərtlə verilə bilər. Qeyd-şərtlər müxtəlif cür olur:

a) müəyyən məsələ ilə, məsələn, quru və ya dəniz sərhədləri ilə bağlı mübahisələrə Məhkəmə baxa bilməz (məsələn, Filippin öz kontinental şelfi ilə bağlı mümkün mübahisələri Məhkəmənin yurisdiksiyasından kənar saxlamışdır);

b) *ratione temporis* qeyd-şərtlər – bəyanatda müəyyən müddət göstərilir ki, yalnız bu müddət ərzində Məhkəmənin yurisdiksiyaya malik olur. Bu müddət (3 və ya 5 il) hər dəfə yenidən təzələyə bilər (məsələn, Danimarka belə qeyd-şərt etmişdir);

c) «avtomatik» və ya «dövlətin öz mühakiməsinə əsaslanan» qeyd şərtlər.

Bəzi dövlətlər öz bəyanatlarında belə bir qeyd-şərt etmişlər ki, dövlətdaxili məsələlərdən irəli gələn mübahisələr məhkəmənin yurisdiksiyasına aid deyildir və həm də dövlətdaxili məsələnin nə olduğunu dövlət hər bir halda özü müəyyən edəcəkdir. Məsələn, Fransa öz bəyanatında belə bir qeyd-şərt etmişdir ki, «Fransa Respublikası Hökumətinin özü başa düşdüyü kimi, əsas etibarilə, milli yurisdiksiya çərçivəsində olan məsələlərə aid bütün mübahisələr» Məhkəmənin yurisdiksiyasına tabe olmayacaqdır.

Bu cür qeyd-şərtlər birmənalı şəkildə qəbul edilə bilməz və haqlı olaraq bir sıra işlərdə ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən qeyri-qanuni və etibarsız hesab edilmişdir. Əsas kimi burada Statutun 36-cı maddəsinin 6-cı hissəsi göstərilir.

Həmin maddədə deyilir ki, «məhkəmə öz yurisdiksiyasının həddini özü müəyyən edir».

Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı daha bir məsələni bilmək lazımdır. Statutun 62 və 63-cü maddələrinə müvafiq olaraq, hər hansı üçüncü dövlət iki dövlət arasındakı icraata müdaxilə edə bilər. 63-cü maddəyə görə, üçüncü dövlət, əgər mübahisə onun iştirakçısı olduğu müqavilənin təfsiri ilə bağlıdırsa, məhkəmə icraatına müdaxilə etmək hüququna malikdir (məsələn, Haya de la Tore işində (1951) belə olmuşdu).

62-ci maddədə isə göstərilir ki, üçüncü dövlət, əgər onun Məhkəmə tərəfindən baxılan mübahisədə hüquqi xarakterli marağı varsa, müdaxilə etmək üçün icazə istəyə bilər (məsələn, Quru, ada və dəniz sərhədləri mübahisəsi işində (1992) Məhkəmə Nikaraqua dövlətinə, Salvador və Honduras arasındakı mübahisənin müəyyən aspektləri ilə bağlı müdaxilə etməyə icazə vermişdi).

İcraata müdaxilə etmək istəyən dövlət sübut etməlidir ki, konkret mübahisə onun hüquqi xarakterli marağına toxuna bilər. Üçüncü dövlətin müdaxiləsi mübahisənin tərəflərinin razılığından asılı deyildir. Bu barədə qərarı Məhkəmə özü çıxarır. Müdaxilə edən dövlət icraatın iştirakçısı olmur və Məhkəmənin son qərarı onun üçün məcburi deyildir.

Məhkəmənin məsləhətçi rəyləri. BMT Nizamnaməsinin 96-cı maddəsinə və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun IV fəslinə uyğun olaraq, Beynəlxalq Məhkəmə BMT Baş Assambleyasının, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın, Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin və ixtisaslaşmış təsisatların (Ümumdünya Poçt İttifaqından başqa) xahişi ilə istənilən hüquqi məsələ üzrə məsləhətçi rəy verə bilər. Dövlətlər məsləhətçi rəy xahiş edə bilməzlər, lakin onlar beynəlxalq orqan və ya təşkilatlarla yanaşı, bu cür icraatda iştirak edə bilərlər. Məsləhətçi rəylər hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşımır. Bununla belə, Beynəlxalq Məhkəmənin çıxardığı bir sıra məsləhətçi rəylər beynəlxalq hüquq elmi və təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında iş (1951);

- Birləşmiş Millətlərin müəyyən xərcləri haqqında iş (1962);
- Namibiya işi (1971);
- Qərbi Sahara işi (1975);
- Nüvə silahı ilə hədələməyin və onun tətbiqinin qanuniliyi haqqında iş (1966).

NƏTİCƏ

Beynəlxalq mübahisələrin aşağıdakı əlamətləri vardır:

1. İki və daha artıq tərəfin – beynəlxalq hüquq subyektlərinin olması
2. Mübahisənin dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olmaması
3. Mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı iddialarının olması
4. Tərəflərin öz aralarında mübahisənin yaranması faktını etiraf etməsi
5. Mübahisənin yaranması anının etiraf edilməsi

Beynəlxalq mübahisələr müxtəli əsaslarla təsnif olunur:

- Obyekt və ya mübahisənin predmeti üzrə
- Beynəlxalq sülh üçün təhlükəsizlik dərəcəsi üzrə
- Ayayılma coğrafiyası üzrə (lokal və qlobal)
- Subyektlərin sayı üzrə (ikitərəfli və ya çoxtərəfli)
-